

Het midden- en kleinbedrijf in 1987

Het gaat goed met de ruggegraat van de Nederlandse economie, het midden- en kleinbedrijf (mkb). In dit artikel worden de ontwikkelingen voor 1987 geschetst. Dit jaar zal het mkb, net als vorig jaar, een afzetgroei van 3% kunnen realiseren. Wel zijn er tussen de diverse sectoren enige verschillen. Zo groeit de groothandel bij voorbeeld sterker dan de horeca. De werkgelegenheid in het mkb zal dit jaar met 17.000 arbeidsjaren toenemen, terwijl er een geringe stijging van de winstmarge plaatsvindt. Ter afsluiting van hun betoeg pleiten de auteurs voor een evenwichtiger spreiding van de inkomensgroei over de verschillende bevolkingsgroepen, omdat dit de binnenlandse produktie ten goede komt. Verder tonen zij zich, gelet op het grote betalingsbalansoverschot en de hoge liquiditeitsquote, warme voorstanders van een stimuleringsbeleid. Hiermee zou een bres in de nog altijd bedroevend grote werkloosheid geslagen kunnen worden.

DRS. H.H.M. PEETERS – DRS. W.H.J. VERHOEVEN
PROF. DRS. J.G. VIANEN*

Afzetverwachtingen

De economische ontwikkelingen in 1987 zullen in sterke mate worden gedomineerd door de lage olieprijsen en de lage dollarkoers, welke ingrijpende gevolgen hebben voor de overheidsfinanciën en daarmee voor het Nederlandse bedrijfsleven. Omvangrijke ombuigingen en lastenverzwaringen worden nodig geacht om het financieringsstekort niet te sterk doen oplopen. Ondanks deze binnenlandse problemen zal de afzet van het midden- en kleinbedrijf in 1987 met hetzelfde tempo als in 1986 (3%) groeien¹⁾. Het groeipercentage ligt daarmee beduidend hoger dan in de periode 1982-1985, toen gemiddeld per jaar 1% groei kon worden gerealiseerd. Ten opzichte van het overige particuliere bedrijfsleven, waar de gevolgen van de dalende olieprijsen sterke invloed hebben op de energiesector, zal de afzetontwikkeling van het midden- en kleinbedrijf in 1987 circa 1 à 1,5% hoger liggen. Belangrijke oorzaken voor deze voorsprong van het midden- en kleinbedrijf – welke zich ook al in 1986 aftekende – zijn gelegen in de sterk aantrekkelijke consumptieve bestedingen, de groei van de toelieferingen aan andere bedrijven en de hogere afzet van investeringsgoederen. De groei van deze binnenlandse bestedingen in de jaren 1986 en 1987 ten opzichte van de jaren 1983-1985 is frappant. De groei van de buitenlandse afzet daarentegen bevond zich in die periode reeds op het niveau van 4,5% per jaar, een percentage dat opnieuw in 1987 zal worden behaald (zie tabel 1).

De afzet van *consumptiegoederen*, die ongeveer een derde deel omvat van de gehele afzet van het midden- en kleinbedrijf, neemt in 1986 met f. 1,6 mrd. toe en in 1987 met f. 1,5 mrd., hetgeen in beide jaren ongeveer 22% is van de toename van de totale afzet. De particuliere consumptieve bestedingen nemen in 1987 met 2,5% minder snel toe dan in 1986, toen een groei van 3% mogelijk was. Weliswaar ontwikkelt het totale reële beschikbare loon- en uitkeringsinkomen zich in 1987 even gunstig als in 1986, maar daar staat een negatieve bijdrage tegenover van de consumptiegroei uit het overig inkomen.

Onder invloed van dalende sociale lasten, een toename

Tabel 1. Afzetontwikkeling midden- en kleinbedrijf naar bestedingscategorieën, in constante prijzen

	Niveaus		Groei				
	1982		1983-1985		1986		1987
	mrd. gld.		mrd. gld.	%	mrd. gld.	%	mrd. gld.
Intermediaire leveranties	76,3	0,6	0,75	2,4	3	2,5	3
Consumptiegoederen	70,5	-0,4	-0,5	1,6	2	1,5	2
Investeringsgoederen	30,9	0,4	1,25	1,5	4,5	1,2	3,5
Export	29,6	1,4	4,5	1,6	4	1,7	4,5
Totale afzet	207,3	2,0	1	7,1	3	6,9	3

a) Gemiddeld per jaar.

in loon- en inkomstenbelasting en afname van de kinderbijslag ziet de modale werknemer in 1987, evenals in 1986 zijn reële beschikbare inkomen toenemen met 2,5%. Dit koopkrachtherstel blijkt duidelijk als naar de jaren 1983-1985 wordt gekeken, toen er gemiddeld per jaar een ach-

* De auteurs zijn verbonden aan het Economisch Instituut voor het Midden- en kleinbedrijf te Zoetermeer. Laatstgenoemde is tevens bijzonder hoogleraar in economische en sociale vraagstukken in het midden- en kleinbedrijf aan de Katholieke Universiteit Brabant te Tilburg. Zij zijn de heer N.W. Hesse erkentelijk voor het verrichte rekenwerk.

1) Tot het midden- en kleinbedrijf worden de particuliere bedrijven gerekend met minder dan 100 werkzame personen, met uitzondering van landbouw- en visserijbedrijven, de gezondheidszorg en de maatschappelijke dienstverlening. Zie voor een gedetailleerde beschrijving van de ontwikkeling in het midden- en kleinbedrijf: EIM, *Economische Verkenning Midden- en Kleinbedrijf 1987*, Zoetermeer, september 1986. Deze verwachtingen zijn gebaseerd op de macro-economische prognoses in de *Macro Economische Verkenning 1987* van het Centraal Planbureau.

Tabel 2. Ontwikkeling van het reële beschikbare inkomen naar inkomensklassen in de marktsector, in procentuele mutaties per jaar

	1983-1985	1986	1987
Minima a)	-2	1 à 1,5	1,5
Modale werknemers	-1	2,5	2,5
2x modaal	-1,5 à -2	3 à 3,5	3,5

a) Exclusief koopkrachttoeslag echte minima
Bron: CPB.

Tabel 3. Bestedingspatronen in 1983 bij verschillende inkomensniveaus in procenten

	f. 24.500	f. 35.750	f. 70.100	f. 110.900
Bruto inkomen	100	100	87	78
Consumptiequote				
Voeding	21,8	21,2	19,2	17,9
Roken	1,4	1,4	1,2	1,0
	23,2	22,6	20,4	18,9
Auto-accessoires	2,4	3,2	5,4	6,6
Rijwielen, bromfietsen en motoren	0,4	0,5	0,6	0,5
	2,8	3,7	6,0	7,1
Kleding, schoeisel, Schrijfbeh. en lectuur	6,3	6,8	8,0	7,8
Radio, tv, grammofoon	1,8	1,7	1,6	1,6
Sport en spel, speelgoed	2,0	2,1	1,9	1,6
Overige woninginrichting	0,5	0,7	0,5	0,9
	8,3	8,5	9,8	8,6
	19,1	20,1	22,1	20,7
Verwarming, verlichting	8,5	7,5	5,6	5,4
Huur	19,0	17,7	15,3	17,4
Overige ontwikkeling/ontspanning	11,4	12,7	14,9	15,5
Hygiëne/ geneeskundige verzorging	15,2	14,7	14,4	13,4
Overig verbruik	0,8	1,0	1,3	1,6
	54,9	53,6	51,5	53,3

Bron: CBS-DBO, 1983.

teruitgang was van 1%. De minima zullen in 1987 een toename kennen van 1,5%, hetgeen een fractie hoger is dan in 1986. In de periode 1983-1985 werd deze groep geconfronteerd met een jaarlijkse teruggang van circa 2%. Deze ontwikkeling, waarbij de hogere inkomens sterker groeien dan de lagere, (zie tabel 2), heeft zijn uitwerking op het patroon van de consumptieve bestedingen en de besparingen.

Naarmate het inkomen hoger ligt wordt er minder uitgegeven aan voedings- en genotmiddelen, doch meer aan duurzame en overige consumptiegoederen en wordt er meer gespaard (zie tabel 3).

In 1987 zal de particuliere consumptie van voedings- en genotmiddelen met een bescheiden 0,5% toenemen; de consumptie van duurzame consumptiegoederen zal evenals in 1986 op een hoog groeipercentage uitkomen (4,5%). De vaste lasten, waaronder energie, zullen met 1,5% stijgen en daarbij opnieuw achterblijven bij de totale consumptieve uitgaven.

Indien de importquote van de duurzame consumptiegoederen beduidend hoger ligt dan van voedings- en genotmiddelen, dan moet worden geconcludeerd dat de effecten van het koopkrachtherstel niet ten volle ten goede komen aan het Nederlandse bedrijfsleven. Ter illustratie, van de consumptieve bestedingen in de voedings- en genotmiddelensfeer wordt circa 15% ingevoerd (exclusief handelsmarges en omzetbelasting), terwijl in de textiel-, kleding-, leder- en schoenenindustrie dit percentage op 90% ligt; in de elektrotechnische industrie op 76% en in de transportmiddelenindustrie op 87%. Deze cijfers geven overigens niet aan wat er additioneel via buitenlandse toelieferingen aan de Nederlandse industrie naar het buitenland weglekt.

De *intermediaire leveringen*, met een aandeel van 37% in de totale afzet de belangrijkste afzetcategorie, zullen in 1987 toenemen met f. 2,5 mrd. hetgeen praktisch gelijk is aan de toename in 1986. Ten opzichte van de daaraan voorafgaande jaren is dit een forse groei, geïnduceerd door de aantrekkende bedrijvigheid in het algemeen. Bovendien is er sinds enige jaren een duidelijke toename waar te nemen in de mate waarin toeleveranciers worden ingeschakeld. Hierbij doet de invloed van een groter 'kostenbewustzijn' in de recessie na 1979 en het huidige streven naar grotere kwaliteitsbeheersing zich gelden. Bovendien zal men, nu de capaciteit weer optimaler wordt benut, eerder aandacht besteden aan uitbesteden dan aan capaciteitsvergroting via investeringen. Werd gedurende de periode 1960-1975 een daling geconstateerd van de intermediaire leveranties als aandeel van de produktiewaarde, in de periode 1979-1983 nam dit aandeel weer toe en wel van 29,8% tot 31,1%, hetgeen erop duidt dat zich structurele wijzigingen voltrekken in de produktiestructuur en de mate van toeleveren 2).

De groei van de *export* door het midden- en kleinbedrijf zal in 1987 iets hoger (4,5%) uitkomen dan in 1986 (4%). De uitvoerprestatie van het midden- en kleinbedrijf blijft in zowel 1986 als 1987 enigszins ten achter bij die van het totale bedrijfsleven als we de energie buiten beschouwing laten. De uitvoer exclusief energie groeide onder invloed van de dalende olieprijs in 1986 met 5% en zal in 1987 met niet minder dan 5,5% toenemen. In vergelijking met de periode 1983-1985 neemt de discrepantie tussen de uitvoergroei van het midden- en kleinbedrijf en de gehele bedrijvensector af. De uitvoer exclusief energie door het gehele bedrijfsleven groeide in dit tijdvak met 6,5%, terwijl de uitvoer door het midden- en kleinbedrijf daar met 4,5% ruimschoots bij achter bleef. Deze versterking van het midden- en kleinbedrijf kan worden toegeschreven aan de volgende factoren:

- de verplaatsing van de economische groei van de Verenigde Staten naar Europa is voor de midden- en kleinbedrijven relatief gunstig, omdat deze bedrijven meer naar West-Duitsland en België exporteren;
- de verschuiving van de vraag in het buitenland van grondstoffen en halffabrikaten naar eindproducten sluit beter aan bij het productiepakkett van het midden- en kleinbedrijf.
- het midden- en kleinbedrijf heeft zich onder de conjuncturele druk in de jaren tachtig sterker op de buitenlandse markten gericht dan voorheen.

Dit heeft voor het industriële bedrijfsleven tot gevolg gehad dat in de periode 1980-1985 de export van het kleinbedrijf nominaal met 8,7% per jaar toenam, en het middenbedrijf zelfs een groei realiseerde van 11,5%. De groei van het grootbedrijf bleef met 8,2% per jaar daar bij achter 3).

De groei van de afzet van *investeringsgoederen* zal in 1987 (3,5%) achterblijven bij die in 1986 (4,5%), doch substantieel hoger zijn dan in de daaraan voorafgaande jaren. In vergelijking met de afname in de groei van de totale bedrijfsinvesteringen in vaste activa van 9% in 1986 naar 4,5% in 1987, ontwikkelt het midden- en kleinbedrijf zich op deze markt redelijk goed. De investeringen in machines laten samen met die in wegtransportmiddelen de grootste groeivertraging zien, hetgeen voor wat de machines betreft samenhangt met de teruglopende investeringen in de energiesectoren; wat de wegtransportmiddelen betreft is de oorzaak gelegen bij de incidenteel forse uitbreiding van de investeringen in kleine vrachtauto's in 1986, waardoor in 1987 een stabilisatie verwacht mag worden. De investeringen in bedrijfsgebouwen blijven omvangrijk toenemen, hetgeen duidt op een optimistische verwachting van de economische ontwikkeling. De investeringen in woningen nemen evenals in 1986 met 2% toe. Weliswaar daalt het aantal in aanbouw te nemen woningen, maar er treedt - onder invloed van verbeterde inkomensvooruitzichten en

2) CBS, Nationale Rekeningen, meerderen jaren.

3) Th. v.d. Berg e.a., *Exporterende mkb in industrie en groothandel*, EIM, Zoetermeer, 1986.

de rente-ontwikkeling – een verschuiving op van gesubsidieerde – naar vrije-sectorwoningen. De vernieuwbouw neemt in 1987 toe doordat de gesubsidieerde verbetering van zowel voor- als na-oorlogse woningen wordt opgevoerd. De investeringen van de overheid lopen opnieuw terug en wel met 3%. Deze achteruitgang is voor een belangrijk deel geconcentreerd bij de waterbouwkundige werken van het rijk. Ook de bezuinigingen van de lagere overheden doen zich hier gelden: minder kantoorpanden etc. De weg- en waterbouwkundige werken van de lagere overheid blijven daarentegen wel op peil omdat het tweede terugploegprogramma zich op deze sector concentreert.

Sectorontwikkelingen

In grove lijnen ontwikkelen de sectoren zich in 1987 overeenkomstig het patroon van 1986. Een lichte teruggang in de groei zal in alle sectoren optreden met uitzondering van de horeca, het vervoer en het verzekeringswezen, en de zakelijke en overige dienstverlening, waar een lichte groeiverbetering wordt verwacht. Ten opzichte van de jaren 1983-1985 zijn de grootste verbeteringen te constateren in de bouwnijverheid en de detailhandel waar de afzet gemiddeld per jaar afnam met respectievelijk -0,5% en -3%. Ook de auto-, tweewieler- en reparatiesector en het verzekeringswezen en de zakelijke en overige dienstverlening laten thans een substantiële verbetering zien.

Tabel 4. Afzetvolume-ontwikkeling in het midden- en kleinbedrijf in 1983-1985 en 1986 en 1987 in procentuele mutaties ten opzichte van het voorafgaande jaar a)

Sector	1983-1985	1986	1987
Industrie	2	3,5	3
Bouwnijverheid en -installatiebedrijven	-0,5	3,5	3
Groothandel	2,5	4	3,5
Detailhandel	-3	1,5	1
Horeca	0,5	1,5	2
Auto-, tweewieler- en reparatiesector	0,5	4	3
Vervoer	2	2	2,5
Verzekeringswezen, zakelijke en overige dienstverlening	0,5	2,5	3
Midden- en kleinbedrijf	1	3	3

- a) Afgerond op 0,5%.
b) Gemiddeld per jaar.

Voor 1987 wordt verwacht dat de afzet van het midden- en kleinbedrijf in de *industrie* met 3% zal toenemen, hetgeen een groeivertraging is ten opzichte van 1986. Het grootbedrijf daarentegen laat een groeiversnelling zien. Deze tegengestelde ontwikkeling is te verklaren uit de afzwakende binnenlandse afzetgroei, terwijl de export bij het midden- en kleinbedrijf slechts eenzelfde groei zal vertonen als in 1986. De afzwakking van de groei concentreert zich vrijwel volledig bij de voedings- en genotmiddelenindustrie. Ondanks de teruglopende afzet van investeringsgoederen, zal – onder invloed van toenemende exporten – de groei van de afzet van de metaalindustrie in 1987 gelijk kunnen blijven aan die in 1986. Dit geldt ook voor de overige industriële sectoren, met dien verstande dat de chemie zich zelfs door een goede exportontwikkeling wat beter zal ontwikkelen.

Ook de afzetgroei van de middelgrote en kleine *bouwen bouwinstallatiebedrijven* zal in 1987 enigszins minder zijn dan in 1986. Deze afzwakende groei komt op conto van de wat achterblijvende investeringen in bedrijfsgebouwen, het onderhoud van woningen en de teruglopende overheidsinvesteringen. Hoewel het aantal in aanbouw te nemen woningen met 2.000 daalt, neemt het bouwvolume daarvan licht toe. Dit is het gevolg van een verdere pakketverschuiving in de richting van al dan niet gesubsidieerde koopwoningen. In 1987 zullen er 3.000 woningen meer in

Het midden- en kleinbedrijf knoopt de eindjes op creatieve wijze aan elkaar (foto Ad Visual)

de vrije sector in aanbouw worden genomen. Voor de vernieuwbouw wordt verwacht dat zich een lichte stijging zal voordoen door een verhoging van het programma van de stadsvernieuwing.

Naar verwachting zal de afzet van de midden- en kleinbedrijven in de *groothandel* in 1985 met 3,5% toenemen. Het groeipatroon zal echter wel afwijken van dat uit 1986. Vooral de groei in de afzet van investeringsgoederen zal afnemen, terwijl er van de toenemende buitenlandse handel, zowel van de uit- als invoer, een positieve impuls zal uitgaan. Enige vertraging zal er optreden in de afzetgroei van de groothandel in consumptiegoederen en met name die van voedings- en genotmiddelen.

De nominale omzet (exclusief btw) van het midden- en kleinbedrijf in de *detailhandel* zal in 1987 gelijk blijven op f. 51 mrd. In volume gemeten zal er een stijging optreden van 0,5%, welke evenwel door een prijsdaling van 0,5% teniet gedaan zal worden. In de midden- en kleinbedrijven in de voedings- en genotmiddelen-detailhandel zal ruim f. 21 mrd. worden omgezet en in de detailhandel in duurzame en overige consumptiegoederen bijna f. 30 mrd. Bij een marktaandeelverlies dat niet zo groot is als in 1986 daalt de omzet bij het midden- en kleinbedrijf in de voedings- en genotmiddelen-detailhandel met 0,5%. Voor de midden- en kleinbedrijven in de detailhandel in duurzame en overige consumptiegoederen wordt verwacht dat er opnieuw een marktaandeelverlies zal optreden. Gegeven de toenemende consumptieve uitgaven voor kleding, overige duurzame goederen en overige goederen, zal er een volumestijging van de omzet te verwachten zijn van 1,5%.

In 1987 lijkt het midden- en kleinbedrijf in de *horeca* een gunstige afzetontwikkeling te kunnen doormaken, omdat ten gevolge van de toename van de reële beschikbare inkomens de consumptieve bestedingen in de horeca verder kunnen toenemen. Eveneens kunnen door de aanhoudende produktiegroei in de bedrijvensector de zakelijke bestedingen in de horeca verder stijgen. Wat de – in 1986 negatieve – ontwikkeling van de toeristische bestedingen van buitenlanders in Nederland betreft, wordt verwacht dat deze zich in 1987 zal ombuigen naar een lichte stijging. Voor de horecabestedingen welke voortvloeien uit de vakanties van Nederlanders in Nederland, wordt door de verdere sterke groei van de toeristische bestedingen van Neder-

Tabel 5. Productie, arbeidsproductiviteits- en werkgelegenheidsontwikkeling in het midden- en kleinbedrijf in 1983-1985 en 1987 en 1987, mutaties in procenten per jaar

	Productie			Arbeidsproductiviteit			Arbeidsvolume in arbeidsjaren		
	1983-1985	1986	1987	1983-1985	1986	1987	1983-1985	1986	1987
Industrie	2,5	3,5	3,5	4	2,5	2,5	-1,5	1	1,5
Bouwnijverheid en installatiebedrijven	-0,5	4	3,5	1	1,5	3,5	-1,5	2,5	0
Groothandel	3	5	4	2	2,5	2,5	0,5	2	0
Detailhandel	-3,5	1,5	1	0	1,5	1	-3	0,5	0
Horeca	0	1,5	2	0	1	1,5	0,5	0	0,5
Auto- tweewieler- en reparatiesector	1	4,5	3,5	2	1,5	1,5	-1	3	2
Vervoer	3	2,5	2,5	2	1,5	2	0,5	1	1
Verzekeringswezen, zakelijke en overige dienstverlening	-0,5	2,5	3	-0,5	1	1,5	0,5	2	2
Midden- en kleinbedrijf	1	3,5	3,5	2	2	2	-1	1,5	1
Totale bedrijvensector	2	2	2 à 2,5	3	0,75	1,25	-1	1,25	1

landers in het buitenland een daling voorzien. Het afzetvolume van de midden- en kleinbedrijven in de auto-, tweewieler- en reparatiesector zal in 1987 iets minder sterk (3%) groeien dan in 1986 (4%). De verkoop van nieuwe personenauto's voor of particulier gebruik zal zich onverminderd voortzetten. Een groot deel hiervan moet worden gezien als vervangingsaankopen. Er zal een groei-vertraging optreden in de verkopen van personenauto's voor zakelijk gebruik. Voor de tweedehands-verkopen wordt een verdere stijging verwacht. De reparatie-activiteiten en onderhoudswerkzaamheden zullen een positieve impuls krijgen van de verplichte periodieke autokeuring, die in 1987 de auto's van drie jaar en ouder betreft. De verkoop van autobrandstoffen zal ondanks een toenemend jaarkilometrage, en een verdere toename van het autopark een groei-vertraging ondergaan omdat de prijzen van de brandstoffen weer zullen gaan stijgen. Het lichte herstel in de tweewielerbranche zal zich komend jaar min of meer kunnen voortzetten.

Het midden- en kleinbedrijf in de vervoerssector zal in 1987 met 2,5% toenemen. Zowel het beroepsgoederenvervoer over de weg als de scheepvaart (kleine handelsvaart en binnenvaart) ondervinden positieve impulsen van de toenemende internationale handel als van de gunstige binnenlandse economische ontwikkeling. Bovendien zal het eigen vervoer door bedrijven verder afnemen en worden uitbesteed aan daarvoor gespecialiseerde bedrijven.

Een versterkte groei in 1987 lijkt mogelijk voor het midden- en kleinbedrijf in het verzekeringswezen, de zakelijke en overige dienstverlening. Deze groei zal zich sterker manifesteren op het expansieve terrein van de uitzendbureaus en computer-servicebedrijven. De makelaardij en het verzekeringswezen zal zich verder gunstig kunnen ontwikkelen door de aantrekkende koopwoningmarkt ten gevolge van de gunstige inkomensontwikkeling en de dalende financieringslasten.

Werkgelegenheid en arbeidsproductiviteit

De productiegroei in het midden- en kleinbedrijf overtreft de afzetgroei in zowel 1986 als 1987 met een half procent. Enerzijds is dit een gevolg van het achterblijven van de ontwikkeling van de vaste bedrijfskosten bij het verloop van de afzet (betere bezettingsgraad), anderzijds speelt ook de toename in de voorraden een rol. Dat de ontwikkeling van de productie door het mkb die van het totale bedrijfsleven overtreft, kan voornamelijk worden toegeschreven aan de negatieve ontwikkelingen in de grootschalige energiesector. In de industrie (exclusief olie-industrie) blijft de ontwikkeling van de productie in het MKB zelfs achter bij die in het grootbedrijf.

De grotere productiegroei in het midden- en kleinbedrijf vertaalt zich in 1987 evenwel niet in een grotere creatie

van arbeidsplaatsen, omdat de arbeidsproductiviteitsontwikkeling in het midden- en kleinbedrijf sneller verloopt dan in het grootbedrijf. De groei van het aantal banen in het midden- en kleinbedrijf bedraagt in 1987 circa 30.000, hetgeen overeenkomt met een toename van het arbeidsvolume met 17.000 arbeidsjaren. Hierdoor komt de totale werkgelegenheid in het midden- en kleinbedrijf op 1.656.000 arbeidsjaren. Ter vergelijking nam in de periode 1983-1985 het arbeidsvolume gemiddeld per jaar met 16.000 arbeidsjaren af. In 1986 zijn er echter relatief veel meer arbeidsplaatsen in het midden- en kleinbedrijf tot stand gekomen, te weten 24.000 arbeidsjaren of 40 à 45.000 banen. De arbeidsproductiviteitsontwikkeling in het midden- en kleinbedrijf is ten opzichte van de jaren 1982-1983 in het geheel gelijkgebleven: 2% per jaar (tabel 5).

Per sector varieert dit nogal. Terwijl bij de midden- en kleinbedrijven in de industrie de groei van de arbeidsproductiviteit afzwakt in de jaren 1986 en 1987, is bij de andere sectoren juist sprake van een accres. Dit verschil kan voor een belangrijk deel verklaard worden uit de conjunctuurfase waarin de sector zich bevindt. Immers, de arbeidsproductiviteitsontwikkeling is in de opgaande fase groter dan in de neergaande fase, waar 'labour hoarding' (onder andere bij zelfstandigen) een veel voorkomend verschijnsel is. Zodra de bezettingsgraad weer redelijk is, neemt de arbeidsproductiviteitsstijging weer af. In de detailhandel blijkt de aanpassing van het arbeidsvolume aan de omzet bij de kleinere winkels zelfs trager te verlopen dan bij de grote 4). Terwijl bij de midden- en kleinbedrijven in de industrie reeds in 1984 een productieverstel optrad, was dit bij de kleine en middelgrote bedrijven die op de binnenlandse markt zijn gericht (o.a. bouwnijverheid, detailhandel) eerst in 1986 het geval.

Het verschil in arbeidsproductiviteitsontwikkeling tussen het grootbedrijf en het midden- en kleinbedrijf in 1986 laat zich praktisch volledig verklaren uit de ontwikkelingen in de grootschalige energiesector, welke de totale arbeidsproductiviteitsontwikkeling nogal drukken. Voor 1986 is de ontwikkeling in de tertiaire diensten en de bouwnijverheid mede bepalend voor de hogere arbeidsproductiviteit in het midden- en kleinbedrijf. Na de jaren 1983-1985, waarin over een breed front arbeidsplaatsen verdwenen, zien we dat zich in 1986 en 1987 in alle sectoren in elk geval de werkgelegenheid wordt gehandhaafd en in verscheidene sectoren uitbreiding plaatsvindt.

Winstgevendheid

De kostprijs per eenheid produkt zal in 1987 met 1% da-

4) A.R. Thurik en A. Kleyweg, *Labour productivity and cyclical effects in the retail industry*, EIM, 1985.

Tabel 6. Bijdrage aan de kostprijsontwikkeling van de afzet in het midden- en kleinbedrijf per kostencategorie, in procenten

	1983-1985	1986	1987
	mutatie gemiddeld per jaar	mutatie ten opzichte van voorafgaand jaar	
Kostprijs	1,5	-2	-1
Waarvan:			
- grond- en hulpstoffen	0,7	-1,4	-0,6
- energie	0,1	-0,6	-0,1
- loonkosten	0,1	0,4	0
- kapitaalkosten	-0,2	-0,3	-0,3
- overige kosten	0,7	-0,1	0
Winstmarge a)	0,5	1,25	0,25
Afzetprijs a)	2	-0,75	-0,75

a) Afgerond op 0,25%.

Tabel 7. Enige indicatoren van de winstgevendheid in het midden- en kleinbedrijf

	1983-1985	1986	1987
Ontwikkeling winst uit onderneming	8,5	13	3,5
Ontwikkeling gemiddeld reële beschikbare inkomensquote	4,5	8	1,5
Arbeidsinkomensquote	90,4 a)	86,0	86,5

a) 1983.

len, hetgeen voornamelijk valt te verklaren uit de lagere kosten voor grond- en hulpstoffen en lagere rente. In tegenstelling tot het jaar 1986 zal de daling van de eerste kostenpost geringer zijn, waardoor ook de kostprijs in zijn geheel iets minder sterk zal dalen dan in 1986. Van de loonkosten zal niet langer een opwaartse druk op de kostprijs uitgaan. De loonsom per werknemer zal in 1987 naar verwachting toenemen met 1,8%, hetgeen geringer is dan in 1986 toen er nog een toename van 2,7% werd gerealiseerd. Oorzaken daarvan zijn lagere sociale lasten voor de werkgever en een iets lagere contractloonstijging, welke tot stand kan komen onder invloed van de deflationaire ontwikkeling. In vergelijking met de periode 1983-1985 zijn de dalende grond- en hulpstoffen opvallend, hetgeen samenhangt met de dalende dollarkoers en de lagere prijzen op de internationale grondstoffenmarkt (zie tabel 6).

In 1987 zullen onder invloed van de internationale concurrentie de prijzen onder druk staan zodat de winstmarges nauwelijks zullen toenemen. Konden in de periode 1983-1985 nog grote winstmarges in het buitenland worden gehaald, thans blijkt dat niet langer mogelijk en moet zelfs met lagere winstmarges worden gecalculeerd: -0,5% in 1987. Op de binnenlandse markt ligt de situatie precies andersom. In 1986 en 1987 is er sprake van een groei in de winstmarge, welke hoger ligt dan in de periode 1983-1985, zij het dat in 1987 de ruimte veel geringer lijkt te zullen zijn dan in 1986. Gewezen dient te worden op een zekere prijsstarheid naar beneden, waardoor er meer mogelijkheden liggen voor de ondernemers om winsten te behalen. In dit verband heeft Nootboom empirisch aangegeven dat in de detailhandel de winstmarges toenemen bij stijgende consumptieve bestedingen en dat bij een kleiner wordend marktaandeel - zoals in het midden- en kleinbedrijf - de winstmarges weer enigszins worden gedrukt 5). Er kunnen verscheidene indicatoren worden gehanteerd voor de winstontwikkeling in het midden- en kleinbedrijf (zie tabel 7).

Alle indicatoren wijzen op een afzwakkende groei in de winstgevendheid in 1987 ten opzichte van zowel het jaar 1986 als de daaraan voorafgaande drie jaar. Ondanks de verdergaande groei in de productie blijkt het niet langer mogelijk de winstmarges zodanig te stellen dat een daarmee in de pas lopende winst te boeken valt. Er zijn evenwel uitzonderingen: in de auto-, tweewieler- en reparatiebedrijven zal een omvangrijke winststijging (+ 13,5%) ge-

realiseerd kunnen worden. Dit geldt ook voor de bouwnijverheid (+ 8%), waar de hogere arbeidsproductiviteit in 1987 vertaald kan worden in een stijgende winstmarge. De arbeidsinkomensquote in het midden- en kleinbedrijf is sinds 1983 gestaag gedaald, doch zal in 1987 een lichte stijging vertonen. In vergelijking met het grootbedrijf is de daling in het midden- en kleinbedrijf veel beperkter van aard. De arbeidsinkomensquote in het grootbedrijf zal in 1987 op 81 uitkomen, terwijl in 1983 deze zich op 89 bevond. Dat het grootbedrijf in het gehele tijdvak 1983-1987 tot een betere winstgevendheid komt, is gelegen in de samenstelling naar sectoren; de grote winstgevendheid in de industrie in de afgelopen periode was ten gunste van het grootbedrijf, terwijl het midden- en kleinbedrijf, gericht op de binnenlandse markt, met veel lagere winstcijfers genoegen moest nemen. Bovendien was de arbeidsproductiviteitsontwikkeling in het grootbedrijf, in elk geval voor de jaren 1983-1985, groter en kon het grootbedrijf, dat sterk exportgericht is, profiteren van de ruime winstmogelijkheden op de internationale markten.

Het reële beschikbare inkomen van de zelfstandige (in 1986: f. 43.980) zal in 1987 nog slechts toenemen met de omvang van de prijsdaling van de gezinsconsumptie: 1,5%. Deze ten opzichte van de voorafgaande jaren geringe toename wordt naast de geringe winsten uit de bedrijfsvoering negatief beïnvloed door de lastenverzwaringen in de vorm van geringere fiscale ondernemersfaciliteiten. Met name de afschaffing van de voorraadaf trek en verlaaging van de vermogensaf trek van 4% naar 1% doet het beschikbaar inkomen van de zelfstandige met 1,8% of f. 816,- per zelfstandige dalen. De aftrek op basis van de voorraad is met name in de handelssectoren (waaronder groot- en detailhandel) van grote betekenis, omdat de voorraad hier vaak beduidend groter is dan het (eigen) ondernemingsvermogen.

Het vervallen van de regeling inzake de negatieve aanslag van de WIR heeft tot gevolg dat in 1986 circa f. 185 en in 1987 circa f. 320 per zelfstandige gederfd wordt. De consequenties van dit beleid drukken overigens sterk op de laagste inkomensniveaus. Circa 23% van de zelfstandigen worden tot de minimale inkomensstrekkers gerekend met een reëel beschikbaar inkomen van f. 10.600 in 1985. Juist deze groep ziet zijn positie mede door het genoemde beleid met 12% sterk teruglopen. De invloed van de btw-verhoging per 1 oktober 1986 leidt tot een geringe daling van de productie met 0,4% over 4 jaar. Als verondersteld wordt dat de lonen niet met de prijscompensatie zullen stijgen blijft de winst onveranderd 6).

Besluit

Nu de economie zich, ondanks de sterk gedaalde olie-prijzen, dollarkoers en staatsopbrengsten op een min of meer stabiel groeipad lijkt te bevinden, kan het midden- en kleinbedrijf ook meer groeien. Bleef in de periode 1983-1985 de groei van de productie in het midden- en kleinbedrijf achter bij die in het grootbedrijf, in de jaren 1986 en 1987 liggen de rollen omgekeerd. Naast de positieve impulsen van de binnenlandse bestedingen op de afzet van het midden- en kleinbedrijf en met name de detailhandel, tellen ook de negatieve ontwikkelingen in de groot-schalige energiesector ten gevolge van de dalende olie-prijzen.

Wat de winstgevendheid betreft, scoort over het gehele tijdvak 1983-1987 het grootbedrijf beduidend beter. Oorzaken daarvoor zijn onder meer gelegen in de fasering van de economische groei. Het grootbedrijf kon zijn winsten op de exportmarkt verruimen ten tijde van de hoog gewaardeerde dollar, toen het midden- en kleinbedrijf nog niet echt aan herstel toe was vanwege de achterblijvende bin-

5) B. Nootboom, A mark-up model of retail margins, *Applied Economics* 1985, jg. 17, blz. 647-667.

6) EIM, *Het midden- en kleinbedrijf in 1985 en 1986 en vooruitzichten voor 1986-1990*, Zoetermeer, 1986.

nenlandse bestedingen. Thans, bij een veel lagere dollarcoers, is de concurrentie op de buitenlandse markt veel geringer en op de binnenlandse markt zeker ook beperkt. Daar komt bij dat de arbeidsproductiviteitsstijging in het grootbedrijf in de eerste jaren van het herstel relatief hoog was, en die van het midden- en kleinbedrijf overtrof. Thans ligt het midden- en kleinbedrijf iets voor wat de arbeidsproductiviteitsstijging betreft. Ter vergelijking zijn de lonen aanvankelijk minder of geheel niet gestegen, en daarna geleidelijk dan wel nadrukkelijk toegenomen. Dit heeft ertoe geleid dat de grote bedrijven, met de hoge arbeidsproductiviteit meer konden profiteren van de lage loonstijging dan het kleinere bedrijf dat zich in de periode van herstel geconfronteerd zag met alweer sterker stijgende lonen.

Een belangrijke negatieve impuls op de winstgevendheid bij de zelfstandige ondernemers komt voort uit de lastenverzwaring ten gevolge van het kabinetsbeleid. De veel geringer wordende voorraad- en vermogensaf trek is hier de belangrijkste factor. Ofschoon het midden- en kleinbedrijf zijn aandeel aan de werkgelegenheidscreatie min of meer evenredig vervult – en als het aantal banen wordt geteld in plaats van het arbeidsvolume, loopt het midden- en kleinbedrijf zelfs voorop – moet de werkloosheidssituatie nog als bedroevend worden ervaren. Men mag niet versagen dit probleem als centraal vraagstuk te stellen voor zowel overheid als sociale partners.

Alhoewel dienaangaande een concrete doelstelling is vastgelegd in het regeerakkoord, lijkt het belang van de werkgelegenheid ondergeschikt te worden aan het financieringstekort. Een bredere kijk op de positie van 's lands economie leert evenwel dat we al jaren te maken hebben met structureel grote betalingsbalansoverschotten en een al jaren toenemende liquiditeitsquote, hetgeen duidelijke signalen van onderbestedingen zijn. Waarom wordt hier niet op ingespeeld? Het bedrijfsleven ziet kennelijk gegeven de marktontwikkeling niet meer mogelijkheden tot investeren. De vraag rijst dan ook hoe deze te stimuleren. Alleen aandacht voor de winstgevendheid van het bedrijfsleven is niet toereikend. Er zullen betere marktperspectieven moeten worden gecreëerd. De bestedingen moeten toenemen. Hoewel een belangrijker impuls blijft uitgaan van een exportgroei, zal toch meer aandacht moeten uitgaan van de bestedingen van de consumenten. Gegeven de inkomensontwikkeling grijpt de consument zijn kans wel en stijgen de consumptieuitgaven, zij het dat een be-

langrijk deel wegvloeit naar het buitenland door de sterk toenemende uitgaven aan duurzame consumptiegoederen en buitenlandse reizen. Het effect op de binnenlandse markt wordt daardoor afgeremd.

Een betere spreiding van de inkomensgroei zal gegeven de bestedingspatronen van de verschillende inkomenscategorïeën kunnen leiden tot een groter effect op de binnenlandse productie. Waarom niet meer aandacht te besteden aan beleid gericht op verlaging van de loon- en inkomstenbelasting of verlichting van de sociale lasten voor de werkgevers welke volgens het CPB tot interessante werkgelegenheidsimpulsen leidt 7). Wel stelt het hoge financieringstekort grenzen aan deze beleidsoptie. De overheid verklaart het financierings- of spaartekort tot ideologie en wenst geen voorttrekkersrol te vervullen om de onderbesteding weg te werken. Er liggen vele mogelijkheden in de overheidsinvesteringsfeer om de beschikbare gelden op de kapitaalmarkt aan te wenden voor productieve investeringen (infrastructuur, onderwijs e.d.), waar op korte, maar zeker op lange termijn het particuliere bedrijfsleven van zal kunnen profiteren. De overheidsinvesteringen worden teveel gezien als kasuitgaven en niet als vergroting van economische kapitaalgoederenvoorraad of potentieel. Bovendien is gebleken dat overheidsinvesteringen leiden tot complementaire investeringen door het bedrijfsleven 8).

Kortom, de economie loopt het risico minder arbeidsplaatsen te creëren, nu verdiende gelden in het buitenland worden geïnvesteerd en niet in het binnenland. Bovendien beïnvloedt dit de binnenlandse inkomenscreatie en daarmee de financiering van de rijksoverheid negatief. De ontwikkeling van de binnenlandse economie, het midden- en kleinbedrijf inbegrepen, mist hierdoor kansen om een grotere bijdrage te leveren aan de schepping van werkgelegenheid.

**Huib Peeters
Wim Verhoeven
Joop Vianen.**

7) CPB, *Centraal Economisch Plan 1986* en EIM, op.cit.

8) H. Roodenburg, *Overheidsinvesteringen en economische groei*, CPB, onderzoeksmemorandum nr. 10, 1986.

Zonnige tijden voor het midden- en kleinbedrijf.

